

# Stavnsbåndet og dets løsning på Fyn

Myte og realitet

Af *Finn Stendal Pedersen*

## 1. Myten om stavnsbåndsløsningens betydning

Den 20. juni 1988 var det 200 år siden, stavnsbåndsløsningen fandt sted. Næsten hele samfundet har under ledelse af landbrugets folk fejret denne dag, som ifølge den traditionelle danske selvforståelse var den afgørende skelsættende dato for de store landboreformer i slutningen af 1700-tallet.

Denne selvforståelse vil der i det følgende blive sat et spørgsmålstegn ved, men først skal vi se på, hvad myten om stavnsbåndsløsningen går ud på.

Med stavnsbåndets løsning indførtes på fredelig vis den personlige frihed i Danmark for hele befolkningen, idet landbefolkningen blev inddraget i de borgerlige frihedsrettigheder. En frihed, der igen var betingelsen for den danske bondestands efterfølgende økonomiske fremmarch i samfundet og for folkeopdragelsens udbygning i det følgende århundrede. Dette igen var den væsentligste forudsætning for det massive politiske pres, som gennem begivenhederne i marts 1848 førte til den fredelige afvikling af enevælden og indførelse af demokrati med junigrundloven 1849. Et folkestyre, som også landbefolkningen nu var moden til at deltage i på grund af den stedfundne udvikling siden stavnsbåndsløsningen. Denne tolkning fik et af sine markanteste udtryk ved 100 års jubilæet i 1888, hvor nationaløkonomen V. Falbe-Hansen skrev: »Under overgangen fra den gamle samfundsordning til den ny var stavnsbåndsløsningen det første afgørende skridt, thi ved det blev princippet individets frihed og selvansvarlighed anerkendt for den største af landets samfundsklasser. Og den var tillige en anerkendelse af de humane krav, af det enkelte menneskes naturlige ret, som hævdedes af filosofien og naturretten. Samtiden havde også en klar erkendelse af, at her var det afgørende punkt; det var om dette spørgsmål, at kampen mellem den gamle og den ny tids mænd koncentreredes; da liberalismen havde sejret på dette punkt, var modstanden brudt, og de følgende reformer, hvoraf flere greb

langt mere direkte og umiddelbart følelig ind i den gamle samfundsordning, blev gennemført uden modstand.«<sup>1</sup>

Denne opfattelse af stavnsbåndsløsningens centrale og igangsættende betydning for samfundsomvæltningen var resultatet af en meget bevidst og dygtig politisk propagandainsats fra den daværende regerings side, som siden blev efterfulgt af en stærk politisk interesse i at udnytte festligholdelsen af stavnsbåndets løsning ved jubilæerne i henholdsvis 1838, 1888 og 1938.

## 2. Stavnsbåndstiden belyst med fynske eksempler

Ved stavnsbåndet forstår man normalt den forpligtelse, som fra 4. februar 1733 hvilede på bondekarlen eller bonden til i kortere eller længere tid at forblive på det gods eller den grund, hvor han var født eller hvor han havde opnået en vis alder. Man måtte blive på stavnen. Formelt pålagde den enevældige danske stat bondestanden denne forpligtelse for at sikre, at godsejerne, som siden landmilitiets oprettelse ved lov af 22. februar 1701 havde været pligtige til at stille de fornødne karle til den udkrevne hær, kunne fremskaffe mandskabet. Den formelle argumentation bag loven om stavnsbåndets indførelse var altså hensynet til landets forsvar. Alle forskere synes dog at være enige om, at den politiske hensigt faktisk var at sikre godsejerne billig arbejdskraft og fæstere til deres bondegårde i en tid, hvor der for landet som helhed herskede mangel på arbejdskraft. Stavnsbåndets hensigt var da at sikre godsejerne i lavtlønsområderne, at den arbejdsdygtige befolkning, ihvertfald den mandlige del heraf, ikke flyttede til andre egne af landet, eller til byerne, hvor de kunne få mere i løn.<sup>2</sup> Stavnsbånd var ikke noget fuldstændig nyt og ukendt i 1733, og når regeringen overdrog godsejerne så vidtgående beføjelser overfor bondebefolkningen uden større skrupler, så var det, fordi disse i 1733 allerede varetog en lang række opgaver for det offentlige. Det var en politik, som var blevet indført af enevælden af mangel på kvalificerede embedsmænd, og den er blevet benævnt »princippet om den bortforpagtede statsmagt«.<sup>3</sup> Ved stavnsbåndet var de mest begunstigede blandt godsejerne de godsejere, der var bosiddende i lavtlønsområderne i Vestjylland og Vendsyssel samt i visse egne på den sjællandske øgruppe, mens østjyske og fynske godsejere blev hindret i at få den tilgang af karle og fæstere, som de ellers ville have kunnet få fra lavtlønsområderne. Til gengæld kunne de så måske presse lønninger og fæstebetingelser over for de hjemmehørende bønderkarle ved hjælp af det nye stavnsbånd.<sup>4</sup>

Selv uden stavnsbånd var der dog mange bindinger på friheden i enevældens samfund. Man var nemlig pligtig til at have fast arbejde,

og arbejdsløse omstrejfer var hjemfaldet til straf, hvis de blev pågrebet uden gyldigt pas på landevejene eller ved færgeoverfarter og toldsteder. De sidste fandtes dengang også omkring købstæderne, hvor kontrollen blev foretaget ved byportene. Man kunne altså ikke bevæge sig mellem de danske provinser eller ind og ud af byerne uden gyldig rejsehjemmel eller pas, og dette gjaldt både mænd og kvinder. Hvordan skaffede man sig da et gyldigt pas?

For det første kunne ingen tjenestefolk erhverve pas og rejse fra deres tjeneste uden at have givet deres arbejdsgiver en lovlig opsigelse. For at være lovlig skulle opsigelsen være forkyndt for arbejdsgiveren i to vidners nærvær otte uger før skiftedag, og man kunne kun skifte to gange om året. Fra 1770 var det 30. juni og 31. december. Senere domspraksis synes at vise, at arbejdsgiveren også, før han accepterede opsigelsen, kunne kræve oplysning om, hvor man havde fået nyt arbejde. Når opsigelsen var modtaget, skulle arbejdsgiveren på stemplet papir skrive personens afskedspas med tilladelse til at forlade tjenesten og skriftligt anmode præsten om at meddele den enkelte person sit skudsmål. Samtidig skulle den enkelte præst derpå give meddelelse om det enkelte skudsmaals udfærdigelse til den berørte godsejer.<sup>5</sup> Et pas med skudsmål kunne lyde som efterfølgende fra Hårslev sogn: »Nærværende Karl Niels Jørgensen fød i Reveldrup, Guldberg Sogn, afskediget Land Soldat, haver tient mig som Avls Karl i 5½ Aar og imidlertid forholt sig troe og skichelig, og da han med Ville og Venskab er demitteret, saa recommanderes hand til alle forekommende paa beste Maade at blive befordret; ligesom hand og til sin Siæle-Sørger, at meddele nærmere Skudsmaal her paategnet hans Saligheds Sag angl.

Nyemark i Haarsløv Sogn d. 1. Maj 1792. Hviid.

Ovenbemelte Niels Jørgensen har her i Menigheden ført et anstændigt Liv og Levnet, flittig indfundet sig ved Guds Ords Forkyndelse, har heller icke forsømt det hellige Sacraments Brug, saa at ieg icke veed noget, der kan formeene ham Adgang til det hellig Sacramente i den Menighed, hvorhen han nu agter at begive sig, hand var her til Herrens Bord sidste Skiærtorsdag.

Haarslef Præstegaard den 3. Maii 1792. Balslev

Præst ved Haarslev Menighed.«<sup>6</sup>

Da tjenestetyende og husmænd ikke måtte gå i dagleje, men skulle fæste sig bort for mindst ½ år ad gangen, og det var omstændeligt at få pas og skudsmål, blev det nødvendigt ad lovgivningens vej at fastsætte minimumslønninger (i sletdaler) for de enkelte tyendegrupper i hver enkelt landsdel. Disse var ifølge forordningen af 20. december 1701<sup>7</sup>:

	Hel-karl	Halv-karl	Dreng
Sjællands stift . . . . .	20	15–16	10–12
Fyns stift . . . . .	20	16–18	13–14
Lolland . . . . .	20–22	16–20	13–14
Ribe stift . . . . .	16–18	11–14	7–9
Århus stift . . . . .	16–18	11–14	7–9
Viborg stift . . . . .	12–14	8–12	5–7
Vendsyssel . . . . .	12–14	10–12	6–7
Thy, Mors, Hanherred . . . . .	14–16	8–12	6–8

For fæstebønder var muligheden for at flytte lovligt endnu sværere end for tjenestefolk. Ifølge loven skulle enhver bonde, som ikke var vorned, og som ønskede at flytte fra fæstegård eller fæstehus, have en rimelig grund til at ønske at flytte, og den skulle kunne bevises i retten. Hvis dette var tilfældet, skulle bonden på tre efterfølgende tingdage før Sct. Hans midsommer forkynde sit forsæt, så kunne han den fjerde tingdag efter Sct. Hans midsommer få skrevet et tingsvidne på lovlig forkyndelse af opsigelsen, få udstedt skudsmål og flytte til Voldermisse næstfølgende, d.v.s. til 1. maj det følgende år, når og hvis han havde betalt enhver sit. Blev disse regler ikke fulgt, før man forlod sin gård, blev man ved pågribelse straffet som rømningsmand.<sup>8</sup>

Af hensyn til kontrollen med alle disse regler måtte alle rejsende, også bønder og tjenestefolk i midlertidige ærinder, forsynes med midlertidige pas eller følgesedler, hvori personens navn og ærinde skulle anføres. Endvidere skulle den nøjagtige rejserute og rejsens varighed anføres i passet. Undervejs blev det enkelte pas så påtegnet af vagter og myndigheder, således at svinkeærinder blev forhindret.<sup>9</sup> Ved retur-rejsen måtte man have nyt pas udstedt på grundlag af det gamle af de stedlige myndigheder, som ved det følgende eksempel:

»Overpræsident samt Borgemestere og Raad i den kgl. Residents-Stad Kiøbenhavn Giøre hermed vitterligt, at nærværende Bondekarl Poul Jeppesen agter nu at reyse herfra Staden til Fyhn. Hvorfor vores respective, tienst- og venlige Begiering er til alle og enhver, som bemeldte P. Jeppesen maatte forekomme, at de ham paa denne hans Reyse ubehindret vilde lade passere.

Til Bekræftelse under Stadens Segl og Raadstueskriverens Haand.

Datum Kiøbenhavns Raadstue den 1. Aug. Anno 1791.

(segl) Lange / A.R.

NB. Dette Pass gielde alleene for ovenbemeldte og ikke til fleere eller andre Reyser.

Påtegninger: Forevist i Korsøer Hoved Vagt d. 2. Aug. 1791. (Underskrift)./Foreviist i Korsøer den 2. Aug. 1791. pr. Nsted/L. Holm.«<sup>10</sup>

Alle disse meget indviklede og restriktive begrænsninger i befolkningens frie bevægelighed var altså gældende, længe før stavnsbåndet blev indført i 1733, og de fortsatte også uændrede efter dets ophævelse i 1788. Stavnsbåndet var jo formelt blevet kædet sammen med udskrivningen til landmilitsen, og for de udskrivningspligtige tjenestekarle skulle passene fremover også påtegnes med godsejerens accept af, at den vedkommende forlod sit lægd, før præsten måtte meddele sit skudsmål. Båndene på karlene, tjenestetiden, lægdenes størrelse og øvelsernes omfang ses af følgende skema:<sup>11</sup>

#### *Udskrivningsvæsenets udvikling 1621–1788*

Forordning	Lægdets størrelse	Registreringspligtig alder	Tjenesteppligtig alder	Tjenestetid (år)	Øvelsestid (pr. år)
12. 4.1621	9 kronbønder				
29. 6.1638	150 tdr. hrtk.				
10. 4.1652	75 tdr. hrtk.			3	
4. 7.1664	60 tdr. hrtk.				
23. 1.1677	70 tdr. hrtk.			skånske krig	
22. 2.1701	20 tdr. hrtk.	14-35		6	Søndage + 4 øvelser
8. 2.1724	32 tdr. hrtk.	14-35		6	Søndage + 4 øvelser
4. 2.1733	60 tdr. hrtk.	14-36	18-36	6-8	Søndage + 4 øvelser
12.10.1742	40 tdr. hrtk.	9-40	18-40	8-10-12	Søndage + 4 øvelser
13. 4.1764	32 tdr. hrtk.	4-40	18-40	12	5-6 uger hvert 2. år
21. 8.1767	46 tdr. hrtk.	4-40	18-40	12	5-6 uger hvert 2. år
14. 9.1774	22 tdr. hrtk.	4-40	18-40	12	17 dage

Godsejerne var altså forpligtet til at stille landsoldater efter størrelsen af godsejernes hartkorn af fæstegods. For hvert lægd skulle det registreringspligtige mandskab i alderen 14 til 36 år opføres i reserveruller, og dette mandskab var så stavnsbundet i registreringstiden. Herudover skulle der så udskrives en soldat pr. lægd. Det var forudsat i ordningen, at de udskrevne soldater havde deres sædvanlige arbejde ved siden af militærtjenesten, mens de var udskrevne. Militærtjenesten bestod derfor bortset fra et par årlige øvelser i et par timers eksercits om søndagene efter kirketid, da gudstjenesten ikke måtte forsømmes. Man skulle så møde op på de enkelte eksercérpladser, hvoraf der var en for hver 4 til 6 sogne. Dette kunne implicere en vandring med fuld udrustning på 20 til 40 km hver søndag foruden den befalede eksercits, hvorunder man var underlagt militær disciplin.<sup>12</sup>

Det var en anstrengende og ubehagelig tjeneste, som så ovenikøbet berøvede de udskrevne deres eneste fridage i hele arbejdsåret, så man kan forstå, at tjenesten var upopulær, og at karlene var opsatte på at undgå udskrivning.<sup>13</sup> Man satsede hovedsageligt på at udskrive ugifte

karle, men i mangel af sådanne, stod det godsejerne frit for at præsentere sessionsmyndighederne for husmænd og indsiddere. Disse skulle dog i givet fald af godsejeren fritages for hoveri og arbejdspenge i tjenestetiden.<sup>14</sup> Man kunne jo være så »heldig« at være kassabel til militærtjeneste ved præsentationen på sessionen, så man kunne få udstedt et udygtigheds pas, svarende til følgende senere pas for Hans Madsen fra Saltofte:

»Foreviseren Hans Madsen, fød udi Saltofte Bye Kierum Sogn, udi Assens Amt, nu 19 Aar gammel, 62½ Tommer høi, blaae af Øine, brun af Haar, Maadelig af Skuldre, og Maadelig af Been, har Brok.

Meddeles herved hans Udygtigheds Pas; hvorefter han sig kan opholde paa hvad Sted i Landet ham lyster. Udi Land-Milice-Sessionen for Assens Amt den 29 April 1794.

Grev Wedell.      Driberg.      Drechsel.      L.H. Braes.«<sup>15</sup>

Kunne man ikke blive kasseret, måtte man enten prøve lykken som rømningsmand eller forsøge at formå godsejeren til at udstede et fripas. Det sidste var tilladt, hvis godsejeren iøvrigt mente, at han havde mandskab nok til at stille de fornødne soldater også i fremtiden, og gav godsejerne mange ekstraintægter. Man har anslået, at et fripas kostede mellem 50 og 100 rdl.<sup>16</sup> Når man fik et fripas, lød det som efterfølgende:

»Jeg Holger Sehestedt til Billesbølle, hans kongl. maits. Hof Juncker og Assessor i Hof Retten, kiendes og her ved vitterligt gjør, at liige som Ieg forhen haver lovet Nærværende Jørgen Nielsen, barnefødt paa mit gods i Fielsted Sogn i Gieldebroe Mølle, dend Friehed, at hand efter Eget Behag maa være og tiene enten paa bemelte mit Gods eller udenfor, Liige som hand selv fant det best til sin Lycke og Befordring, saa har ieg end Ydermeere nu ved dette mit Pass, for mig og arvinger villet tilstaae ham samme friehed, at hand som en frie Karl eller Mand, u-behindret maa opholde sig og blive paa mit Gods, saa lenge hand vil, og sig derfra til anden Stæd eller Stavn at begive, naar hand vil, uden nogen Prætension af mig eller mine Arvinger, eller af hvem, som i tiiden skulle blive Eyere af Billesbølle gaard og Gods, og maa bemelte Jørgen Nielsen dette mit Pass til sin Sickerhed inden Tingelade læse, naar hand vil, uden nogen Varsel mig derfor at give. Det til Bekræftelse givet under min egen Haand og hos tryckte Zignete.

Billesbølle d. 16 Decbr. 1758.      H. Sehestedt      (L.S.)«<sup>17</sup>

Udskrivningsretten betød altså, at godsejerne fik en faktisk ejendomsret over bønderkarlene, så disse blev købt og solgt sammen med god-

serne, ja man forsøgte endog at beholde karlene, selv om man solgte sit gods. Således skrev Holger Sehested i 1760 i auktionsbetingelserne over salget af Billesbølle gods i Fjelsted sogn følgende: »Endvidere reserverer hr. hofjunker Sehested sig, som uden de er godset medberegnete, de jydekarle, som findes på gården i hans tjeneste, og han fra Jylland dertil har indbragt, men ved det samlede gods' opråb følger det øvrige godset tilhørende unge mandskab.«<sup>18</sup> Forbeholdet angående jydekarlene blev dog anket til landsretten, som senere erklærede forbeholdet ugyldigt.<sup>19</sup>

Udover byrden for karle og husmænd med militærtjenesten og den manglende vandringsfrihed betød stavnsbåndsordningen ligeledes en ganske omfattende byrde for fæstebønderne, idet der for hvert lægd skulle udnævnes en lægdsmand blandt de i lægdet bosatte bønder. Lægdsmanden skulle holde øje med lægdets mandskab, både reserve-mandskab og det udskrevne, og skulle opbevare den udskrevne soldats mundering mellem øvelserne. Opgaven var ganske byrdefuld for gårdmændene, særligt på Fyn, hvor der på grund af den gode jord kun gik 3 til 4 gårde på et lægd i stavnsbåndets sidste periode.<sup>20</sup>

Lægdene var inddelt efter godsernes besiddelse, hvad der betød, at karlene i den enkelte landsby kunne høre under forskellige godsejere med forskellig udskrivningspraksis. Således var Fangel by i Odense herred i 1742 delt op i otte lægd, hvoraf 6 var under ryttergodset, et lægd tilhørte Vejlegård, og et lægd tilhørte en kaptajn Tommerop.

I Skovby herred var der 1742 ialt 32 lægd, der fordelte sig med 3 lægd til Sandagergård, 2 lægd til Harritslevgård, beliggende i Orte sogn, Assens amt, 4 lægd til Oregård, 2 lægd til Elvedgård, 2 lægd til Margård, 5 lægd til Langesø, 1 lægd til Nislevgård, 1 lægd til Dallund og 11 lægd til ryttergodset; heraf hørte der til det sidste lægd noget gods fra Båg herred, Assens amt. Endelig var der 1 lægd, der var strøgods og derfor forvaltedes af amtsforvalteren.<sup>21</sup>

Indbygget i dette system, hvor karlene var bundet til stavnen og godsejeren havde fri disposition til at stille de folk, som han ville, blot de kunne antages af sessionen, var så også muligheden for godsejeren for at true med sine beføjelser. Han kunne enten true med udskrivning som straffemiddel, hvis man ikke udviste den tilstrækkelige lydighed mod nådigherren og hans fuldmægtige eller forsad sin fæstegård. Man kunne også få en modvillig karl med penge på kistebunden til at overtage en fæstegård på ugunstige betingelser ved at true med udskrivning. Det sidste blev dog forsøgt stoppet gennem en lov i 1764. Her forbød man godsejerne at fæste gård til karle, der ikke havde været udskrevet til landsoldat i mindst 3 år.<sup>22</sup>

Sammenfattende kan man om stavnsbåndstiden sige, at der vel før

dets indførelse i 1733 nok var en formel frihed til at rejse fra sin hjemstavn eller sin plads, men at de reelle begrænsninger, som var indbygget i bestemmelserne om pligten til fast, vedvarende arbejde og om udstedelsen af pas og skudsmål, var ganske store for en befolkning, der for størstepartens vedkommende ikke kunne læse og skrive. Alligevel betød stavnsbåndet en formalisering af godsejerens ret til at holde bondebefolkningen på stavnen, og gennem retten til udskrivning kunne en godsejer vilkårligt søge at anvende stavnsbåndet til en økonomisk udnyttelse af både ugifte bønderkarle, husmænd og fæstegårdmænd.

### 3. Stavnsbåndsløsningen

Den 20. juni 1788 blev stavnsbåndet så ophævet. Ifølge lovens egne ord blev stavnsbåndsløsningen gennemført, fordi stavnsbåndet ikke var forenelig med bondestandens rettigheder, her især med den personlige frihed, som var sikret den ved vornedskabets ophævelse 21. februar 1702.

Da landets forsvar selvfølgelig stadig var påkrævet, skulle landmilitien opretholdes, men fremover var godsejerne befriede for den »byrdefulde« opgave med at administrere og fremskaffe mandskabet hertil. Krigstjenesten skulle »herefter fordres umiddelbar som en almindelig og personlig pligt imod Os (kongen) og fædrelandet«. Udskrivningen blev med andre ord løst fra tilknytningen til omfanget af jordens hartkorn og knyttet til befolkningstallet. Grunden til, at kongemagten netop på dette tidspunkt fandt det muligt at gengive bondestanden sine rettigheder, kan læses allerførst i lovtekstens indledning: »Da bondestanden indbefatter den talrigeste del af landets indbyggere, og statens styrke, såvel i henseende til forsvarsvæsenet, som den almindelige velstand, fornemmeligen beror på denne betydelige næringsstands vindskibelighed og fædrelandskærlighed, så kunne Vi ikke gøre et for Os selv kærere og for det almindelige gavnligere brug af Vor kongelige myndighed end at anvende samme til at opmuntre disse borgerlige dyder ved omhyggeligen at beskærme og med kraft håndhæve vore kære og tro undersætter af bondestanden i deres rettigheder, især den personlige frihed«. Indholdet af denne velmotiverede frihed, som nu blev gengivet bondestanden, blev dernæst nærmere beskrevet i den lange og indviklede lovtekst på ialt 43 paragraffer. For det første skulle stavnsbåndet til godserne aldeles ophøre fra 1. januar 1800, hvor det nye offentlige udskrivningssystem helt overtog godsejernes tidligere beføjelser. Dernæst blev alt mandkøn af bon-



destanden, som 20. juni 1788 endnu ikke var fyldt 14 år, fri for stavnsbåndet på godserne fra 20. september 1788, hvorefter de skulle opholde sig i de nye for det unge mandskab og landsoldaterne bestemte distrikter (sognelægd), indtil de af sessionerne havde fået afskeds- eller frihedspas. De, som ved lovens bekendtgørelse var fyldt 14 år, skulle forblive på de godser, som de hørte til, indtil de fik deres afsked fra krigstjenesten eller opnåede den alder, hvor de ikke kunne udskrives. Dog skulle dette bånd aldeles ophøre år 1800.

Værnepligten hvilede altså fortsat alene på bondestanden, og den havde derfor ikke opnået ligestilling med Danmarks øvrige borgere. Hertil kom så det forhold, at der i udskrivningsreglerne var indbygget en mulighed for at undgå udskrivning, hvis man var privilegeret med hensyn til økonomi eller uddannelse, eller hvis et gårdbrug krævede det. Det nye udskrivningssystem kom derfor til at uddybe de sociale forskelle indenfor landbefolkningen. De vigtigste bestemmelser herom var for det første, at unge karle ikke behøvede at lade sig udskrive, hvis de kunne bevise, at de var blevet fæstere eller ejere af en gård, og hvis de samtidig i deres sted kunne skaffe andre duelige personer, som enten havde udtjent eller ikke var pligtige at tjene. Man kunne stille for sig, som det senere blev kaldt. Havde man penge, kunne man også stille for sig uden at være gårdmand mod at betale 30 rdl. til regimentskassen. For det andet kunne man tage et fattigt barn fra købstaden til sig og opdrage det, så måtte bonden senere sende dette barn på session i stedet for en af sine sønner, hvis det var dueligt til krigstjeneste. For det tredje blev unge af bondestanden, som bevisligt studerede eller var blevet akademiske borgere, fritaget. Herudover blev det så bestemt, at hvis der iøvrigt var tilstrækkeligt med mandskab i udskrivningsdistriktet, skulle man forlods fritage gifte husmænd, og her fortrinsvis dem med børn, og en gammel gårdmands eller gårdbrugende enkes eneste søn eller den ene udpegede arvtager til gården. Først derpå blev der trukket lod om eventuelle frinumre og udskrevet mandskab til militærtjenesten.<sup>23</sup> Alle disse muligheder for at undgå militærtjeneste blev flittigt brugt, som følgende fynske eksempel viser:

»Paa efterskrevne Ansøgninger er i Kancellikollegio resolveret saaledes: Nr. 28. Ole Hansen Gondstrup, anført i Odense Amts 42 Lægd ny Nr. 100, om Udløsning af Krigstjenesten mod at stille en fri og tjenstdygtig Karl i sit Sted. Den 23. Marts 1796 bevilget efter Landmilitssessionens Erklæring af 23. Februar d.A.

Nr. 29. Hans Hansen Baardesø om, at hans Søn Hans Hansen Baardesø anført i Odense Amts 43 Lægd, ny Nr. 8, maa fritages for Krigs-

tjeneste, bevilges efter Landmilitssessionens Erklæring af 23. Februar d.A.

Det ggl. danske Kancelli. 2. April 1796. Schow, Colbiørnsen, Rejer.«<sup>24</sup>

Efter udskrivningsreglerne fulgte så de udviklede bestemmelser om lægdsinddeling, sessioner, tjenestetid, pasudstedelser, overgangsbestemmelser etc., alt sammen nødvendigt af hensyn til administrationen af såvel den nye ordning som af overgangen fra det ene til det andet administrative system. Selve gennemførelsen af den administrative omlægning var meget arbejdskrævende, og en regeringskommission på tre mand rejste i årene 1789–1792 rundt i landet for at syne alt mandskab i alderen 18–36 år, både det endnu stavnsbundne mandskab fra godserne og det tidligere fritagne mandskab. Om omfanget af denne kommissions arbejde får man et vist begreb, når man ser, hvilke mængder af mennesker der skulle møde. Der var først alt mandskab i reserverullerne mellem 18 og 36 år, så lægds mændene fra de gamle små lægd og fra de nye store sognelægd, sognefogederne, samtlige små og store godsejere eller deres fogeder, samtlige selvejere og mangfoldige forældre og værger på de unges vegne. Eksempelvis kan nævnes, at i de 24 dage, sessionen for Odense og Rugaards amter blev holdt i Odense, drog der over 10.000 mennesker ind fra landet til deltagelse i handlingen.<sup>25</sup> Under sessionsforhandlingerne blev flere fripas, udstedt af godsejerne og betalt af karlene, erklæret ugyldige med tilbagevirkende kraft, da godsejerne ikke længere udskrev soldaterne.<sup>26</sup> Dette vakte vrede hos ofrene og skadefryd hos andre.

Alt taget i betragtning er det således ikke forunderligt, at denne lange og udviklede lov med sin bestemmelse om, at den fulde frihed fra stavnsbåndet først ville være indført om 12 år, ikke gav anledning til glædesytringer eller særlig taknemmelighed over for statsmagten. Bondestanden indså selvfølgelig også, at den alligevel ikke opnåede ligestilling med landets øvrige borgere, og nok var man blevet frigjort fra godsejernes misbrug eller forsøg herpå ved udskrivningen til soldat, men militærtjenesten var ikke blevet lettere, og de velhavende kunne stadig købe sig fri, selv om pengene nu gik i statskassen i stedet for godsejernes lommer. Skuffelsen var nok snarere stor over reformens begrænsede karakter, og det også hos de fynske bønder.<sup>27</sup> De havde ventet mere, og havde tidligere vist, at de kunne og villeaktionere mod overgreb og havde ført retssager mod deres godsejere, når disse strammede grebet for meget.<sup>28</sup> Karakteristisk for skuffelsen er det således, at ingen af de yderst få bondedagbøger fra tiden med et ord nævner stavnsbåndsløsningen i årene omkring 1788.<sup>29</sup>

#### 4. Mytedannelsen og de fynske stavnsbåndsjubilæer

Den regering, der gennemførte stavnsbåndsløsningen, var kommet til magten ved et statskup i 1784. Den havde den unge kronprins Frederik (fra 1808 kong Frederik VI) som gallionsfigur, da faderen Christian VII – kongen, der bød – jo led af sindssyge. Regeringen havde følgelig et stærkt behov for at konsolidere og legitimere sig i årene omkring 1788, og i denne forbindelse kunne stavnsbåndsløsningen passende markedsføres som en principiell og epokegørende lov. Offentliggørelsen af stavnsbåndets løsning vakte dog ikke umiddelbart begejstring hos den danske befolkning. Ja man mærkede nærmest en vis skuffelse over, at friheden blev så begrænset, som tilfældet var. Således i Iversens fynske Aviser den 7. juli 1788, der skrev: »I månedskriftet Minerva, som i dag er ankommet, læses følgende fra København angående den af hans majestæt i afvigte måned underskrevne forordning om fødestavnsbåndet, som i disse dage ventes publiceret. Dette bånd, som binder mennesker til fødestavnen, bliver ej for alle løst førend 1800.«

Denne lunkne modtagelse hos offentligheden sammenholdt med, at en række utilfredse godsejere gik til modangreb mod landboreformerne og regeringen, krævede en bedre markedsføring.<sup>30</sup> Dette skete bl.a. ved festligholdelsen af kronprinsens bryllup i København den 14. september 1790 og ved, at man den 23. april 1791 offentliggjorde en subscriptionsplan i tidsskriftet Minerva vedrørende oprettelsen af et monument over stavnsbåndsløsningsloven af 20. juni 1788. Den drivende kraft bag det sidste initiativ var regeringsmedlemmet Chr. Colbjørnsen, og resultatet blev den af »folket« rejste »frihedsstøtte«, der stod færdig i 1797.<sup>31</sup> Af listen over bidragydere fremgår det, at monumentet var en folkesag for embedsmænd, borgerskab, håndværkerlavene i København og reformvenlige godsejere. Af de ialt 10.000 rdl., som monumentet kostede, blev de tyve betalt af danske bønder. Af bidragydere fra Fyn bemærker man stiftamtmand Buchwald, biskop Bloch, justitsråd Berg til Skovsbo, fru Engelsted til Rørbæk, general Eickstedt til Boltinggård, baron Holck til Holckenhavn, justitsråd Lindegaard til Juulskov, kancelliråd Lindegaard til Lykkesholm, kancelliråd Lange til Ørbækklunde, major Nørager til Sandholt og grev Schaffalitzky de Muckadell til Arreskov.<sup>32</sup>

#### 1838: 50 års jubilæet

I 1838 sad Frederik VI endnu på tronen, og alle de forhåbninger, som man omkring 1790 havde næret til den unge fyrste, var bristede. Mis-

mod og utilfredshed havde bredt sig. Ulykkerne var væltet ind over landet, tabet af flåden til englænderne 1807, deltagelsen på taberens side i Napoleons-krigene, pengevæsenets sammenbrud i 1813, tabet af Norge i 1814 og landbrugs krisen i 1820'erne var de mest markante begivenheder under kongens ledelse i den forløbne periode. I sammenhæng hermed var de aktuelle politiske forhold præget af kravet om censuren ophævelse og indførelse af fri forfatning i stedet for de i 1834 indførte tandløse stænderforsamlinger. Regeringen kunne i 1838 nok have brug for at søge at stive regimet af ved at fejre 50-året for stavnsbåndsløsningen med pomp og pragt. Så meget mere mærkeligt kan det forekomme, at Frederik VI den 5. juni 1838 forbød enhver offentlig højtideligholdelse af jubilæet. Årsagen hertil må imidlertid søges i, at kongen imødeså en række højst uønskede andragender om trykkefrihed og en fri forfatning i dagens anledning, og et sådant offentligt opinionspres kunne han godt være foruden. Birgit Løgstrup har skildret, hvorledes københavnske borgere og enkelte bønder i stedet afholdt en privat fest på Bellevue den 20. juni 1838, hvis forløb viste, at kongens ængstelse ikke havde været ubegrundet.<sup>33</sup> Imidlertid var denne manifestation ikke den eneste i Danmark fra reformvenners side, ligesom forbuddet mod offentlige fester ikke afholdt regeringstro borgere fra at anvende jubilæet til enevældens forherligelse.

På den reformvenlige side havde man i 1838 på Fyn Ove Thomsens Fyens Stifts-Avis, der i meget skrev af efter den liberale københavneravis Københavnsposten. I Fyens Stifts-Avis kunne man 14. juni 1838 læse følgende opfordring: »Det ville være et sørgeligt tegn både på mangel af fremadskridende almenånd, kærlighed til frihed og selvstændighed som også af mangel på al erkendelse af vor konges og hans nu afdøde rådgiveres gode vilje og hensigt med bondestanden for 50 år siden, dersom den 20. juni i år skulle hengå for den af stavnsbåndet befriede bonde lig en anden dag, tilbragt med almindelige sysler, uden mindste glædesytring«. Stykket afsluttes med følgende fromme ønske: »Det må håbes, at flere bånd *snart* kunne løsnes, at flere skranke snart kunne åbnes, hvorved det heles og med det enhver enkelt fremfærd endmere kan fremmes ved fri udøvelse af de evner og kræfter, Gud gav ethvert menneske til dermed at opnå sin bestemmelse. Og derfor er det, at alle danske, borger og bonde, i stæder og i landsbyer, burde fejre den 20. juni 1838, ikke blot som en glædesdag, men også som en *forhåbningsdag*.»

Fynboerne fulgte tilsyneladende opfordringen, thi fredag den 22. juni 1838 kunne man læse følgende om de fynske jubilæumsfester: »Den 20. juni, den dag, på hvilken for halvtredsindstyve år siden frihedens morgenrøde begyndte at lyse over Danmarks bondestand ved

*stavnsbåndets løsning*, havde her i egnen i mangfoldige landsbyer samlet beboerne, gamle og unge, husbønder og tyende i festlige sammenkomster, hvor man af takfulde hjerter og med jubel mindedes landets elskede konge, hvem forsynet skænkede den lykke, selv at være vidne til de herlige frugter af det skønne frihedens værk, på hvilket han for et halvt århundrede siden med ungdomskraft lagde den første hånd. Ej heller forglemtes de hedengangne ædlinge, der medvirkede til bondens udryddelse af trællestand og trællensind. På mange steder hvilede arbejdet aldeles på denne dag. Ved sammenkomsterne fortalte de ældre den yngre slægt, hvor sørgeligt tilstanden havde været i deres unge dage imod nu. Festlighederne endtes med dans og anden passende lystighed.«

De regeringstro troppers strategi var imidlertid også klar. Man måtte fremhæve stavnsbåndsløsningens betydning, fejre kronprins Frederik (alias Frederik VI) og fremhæve, at der ikke efter frihedens indførelse i 1788 var behov for yderligere frihed. Dette program blev også fulgt af den af Carl Bagger redigerede Fyens Stifts Avis.

Udover en annonce den 11. juni 1838, hvoraf det fremgår, at Svendborgs borgerlige forenede skydeforening havde henlagt sin årlige skydning til onsdag den 20. juni i lystskoven Christiansminde for samtidig at kunne festligholde jubelfesten for stavnsbåndets løsning, havde avisen den 20. juni 1838 en længere forsideartikel, hvori det bl.a. til indledning hed:

»Så har da *vor konge*, ved Guds store miskundhed imod Danmarks rige oplevet den dag, da et halvt århundrede er henrundet siden hin for alle danske uforglemmelige tid, da stavnsbåndet løstes, da vor herlige danedrot, *han*, der »tidlig forsmåede at herske over trælle«, begyndte den række af vigtige foranstaltninger og velgørende forandringer, hvorved han, fortsættende dem gennem den lange række af år, brød bondens lænker, gengav ham menneske- og borgerrettigheder, ledede ham frem til velstand og ejendom og kundskab, og ved dette og så meget mere banede vej for en sådan forandring af mange ting og en sådan forbedring i Danmarks rige, at dette hartad ikke ser ud som det samme land og rige nu og for 50 år siden! *Tak til Gud og velsignelse over vor konge* være alle danemænds følelse på denne dag! Jublende skønne vi på vor lykke at have ejet og endnu eje en sådan konge!«

Uanset kongens forbud mod offentlige fester blev det således ved jubilæet i 1838 fra såvel regeringstro som reformivrige side slået fast i offentlighedens bevidsthed, at stavnsbåndsløsningen var en vigtig og epokegørende lov.

## 1888: hundredåret for stavnsbåndsløsningen

I 1888 skulle man så fejre hundredåret for stavnsbåndsløsningen. Imellem 1838 og 1888 var Sønderjylland gået tabt sammen med de øvrige hertugdømmer i 1864, men samtidig havde man fået den i 1838 at træde trykkefrihed og en fri forfatning med junigrundloven af 5. juni 1849. Atter en gang blev jubilæet imidlertid inddraget i den aktuelle politiske strid, samtidig med at den klassiske økonomiske liberalisme med dens lovprisning af frie foretagere uden statslige bånd var den herskende økonomiske ideologi. Det officielle Danmark besluttede at fejre en række jubilæer samlet ved at afholde en forenet nordisk industri-, landbrugs- og kunstudstilling i København.<sup>34</sup> I 1888 var man imidlertid midt i en politisk kamp. Junigrundloven af 5. juni 1849 var blevet indskrænket med novemberforfatningen af 1866, og man var midt i provisorietiden med den politiske kamp mellem J.B.S. Estrups højre regering og folketingsflertallets venstre.<sup>35</sup>

For højres tilhængere blev strategien som i 1838 at understrege den økonomiske fremgang for landbruget siden 1788, at mane til politisk besindighed og at understrege den eksisterende friheds tilstrækkelighed. Venstres tilhængere måtte derimod fremhæve stavnsbåndsløsningen som et første frihedsvarsel, der endnu ikke var sket fyldest, og mane til kamp og sammenhold mod de frihedstruende regeringsovergreb.

På Fyn etablerede de regeringstro en stor fællesfest den 20. juni 1888 i Odense, hvor højdepunktet efter musik på Flakhaven og en procession fra Flakhaven gennem Vestergade og Søndergade til Fruens Bøge var afsløringen af et mindesmærke i Skoven. Begivenheden blev kraftigt støttet af Fyens Stiftstidende, der også gav et fyldigt referat af forløbet af festen, som skønnedes at have samlet 10–12.000 mennesker. Fyens Tidende gav en mere kritisk beretning om mødet, hvor man anslog deltagertallet til 5–6.000 og ironisk bemærkede, at man ved festen manglede »Fyens Stifttidendes venstremænd«. Iøvrigt gav man i den efterfølgende uge i Fyens Tidende omfattende referater af venstremøderne rundt omkring på Fyn, hvor Fyens Stiftstidende kun refererede et enkelt. Fyens Tidende lagde ud med at referere den fynske stavnsbåndsfest i Pejrup den 17. juni. Den 20. juni blev der holdt fest i Ringe præstegård med over 1.500 deltagere, i Veflinge med 6–700 deltagere, i Høje Bøge ved Svendborg med mindst 7.000 deltagere, i Christianslund ved Nyborg med 12–1400 deltagere, i Otterup hos gård ejer Rasmus Christensen og hustru med 1.500 deltagere (her var sidste taler Klaus Berntsen), ved Kerteminde med over 2.000 deltagere, i Kongebrosvoven ved Middelfart med 2–3.000 deltagere og i Ole



På Frøbjerg Bannehøj rejstes 1938 en sten med følgende indskrift: »Stavnsbaandets Løsning 1788. Frihed lad være vort Løsen i Nord. Rejst 1938«. (Til venstre).

På det genetablevede bystævne ved kirken i Ulbølle sættes 1938 en sten med følgende inskription: »Til Minde om Stavnsbaandets Løsning 1788. Udrundne er de gamle Dage. Rejst 1938«. (Til højre).

Knudsens skov i Refsvindinge, hvor der dog ikke var mødt så mange op til det iøvrigt vellykkede arrangement. Endelig sluttede de fynske festligheder med en fest i Ellinge den 24. juni, hvor der var 6–800 deltagere.

Et dækkende indtryk af talerne ved venstremøderne kan man få af følgende uddrag af en festtale fra festen i Pejrup, der iøvrigt var den eneste venstrefest, der blev refereret i Fyens Stiftstidende. Taleren var højskoleforstander Jens Lund, som først omtalte landboreformerne og stavnsbåndsløsningen og derpå fortsatte: »Han ville nu også tale lidt om nutiden og fremhævede blandt andet, at der blev standset på halvvejen. Der skal ikke standses ved bonden, vi må have arbejderne med; men vi mangler den enighed og det sammenhold, der for 100 år siden ville alles vel. Vi skulle ikke tabe mødet, fordi vi, som burde

holde sammen, ikke kunne holde sammen. Det ville have været ham en hjertensglæde, om vi kunne have holdt fest sammen. Forlig troede han ikke på, når man i 1888 uden bevilling begynder at befæste København. Der kan ikke være tale om at få forlig med den nuværende regering og provisoriet. Vi skulle ikke sælge vor førstefødselsret for en ret linser, men kæmpe modigt som Reventlow og Colbiørnsen for 100 år siden uden at trættes«. <sup>36</sup>

## Stavnsbåndsjubilæet i 1938

Ved 150-års jubilæet i 1938 var stavnsbåndsløsningen som den bondefrigørende hovedlov forlængst blevet knæsat i bevidstheden hos danskerne. Man havde siden 1888 vundet over højre med systemskiftet 1901, ligesom grundlovens ændring i 1915 havde givet kvinderne valget. Økonomisk var landbruget midt i en dyb afsætningskrise. Man var da også meget i tvivl om, hvorvidt man skulle stable et større festarrangement på benene i dagens anledning. Landbrugets etablerede organisationer, Landbrugsrådet og andelsorganisationerne, besluttede dog til sidst, at man ville arrangere en landbrugsudstilling på Bellahøj i dagene 17.–26. juni 1938. Udstillingen blev en stor succes med en lille million betalende gæster. Hovedvægten blev på udstillingen lagt på at vise, hvorledes landbruget selv, efter at staten havde skabt de fornødne politiske rammer med stavnsbåndets løsning og grundloven, havde formået at arbejde sig ud af kriserne i 1820'erne og 1870'erne ved sammenhold indenfor landbrugserhvervet selv. Hermed var der langt op til at udnytte jubilæet til et opgør inden for landbruget selv med dets egne kritikere, som blandt andet havde samlet sig i Landbrugernes Sammenslutning (LS). På udstillingen blev der også afholdt to store idrætsopvisninger. Den ene bestod af en opvisning med 2300 skolebørn fra hele landet, heraf 200 fra Fyn, og den anden af Niels Bukhs elitegymnaster fra Ollerup. <sup>37</sup> Udover udstillingen på Bellahøj afholdt man også en række lokale jubilæumsarrangementer og møder rundt om i landet. Som et minde om de fynske aktiviteter finder vi i dag i Gudbjerg, Ulbølle og på Frøbjerg Bavnehøj tre mindestene for stavnsbåndsløsningen, rejst i 1938.

## Stavnsbåndsjubilæet 1988

Ved 200 års jubilæet 20. juni 1988 blev alle sejl ligeledes sat til, både på landsplan og på lokalt plan på Fyn. Det vil nok her være for tidligt at vurdere, hvad disse festligheder skulle bidrage til at styrke i dagens Danmark, og om resultatet blev nået, men dette må overlades til læserens egne overvejelser.





*Indskrift på mindesmærket for stavnsbåndets ophævelse, rejst i Fruens Bøge den 20. juni 1888: »Kongen skjænkede Bonden Friheden og Fædrelandets Lykke blomstrede. – Taknemlige Danske rejste dette Mærke den 20de Juni 1888 til Minde om Stavnsbaandets Løsning«.*

## 5. Stavnsbåndsløsningens betydning

Nærværende gennemgang har vist, at frihedsloven af 20. juni 1788 ikke gjorde bondestanden helt så fri, som jubilæumstaler og skrifter gerne har fremhævet. Hertil må yderligere tilføjes, at selv om stavnsbåndsløsningen selv med den begrænsede frihed, den indeholdt, selvfølgelig var en udmærket lov i sig selv, så har vurderingerne af dens betydning som igangsættende og epokegørende faktor i samfundsudviklingen ligeledes skudt langt over målet. Den afgørende ændring i enevældens forvaltningsprincip skete med lovgivningen i 1769, hvor man gik over til at støtte selveje fremfor godssystemet, således at staten selv igen overtog godsejernes forpagtning af statsmagten.<sup>38</sup> Endvidere må nævnes de undervurderede praktiske love, herunder lovene af juni 1787, som sikrede fæstebonden økonomisk mod udbytning af gods-ejerne, og udskiftningslovene, der tog deres begyndelse i 1758, og hvor hovedloven kom i 1781.<sup>39</sup> Alle disse love, som blev gennemført før 20. juni 1788, tildels af andre regeringer, havde langt større betydning for den samfundsændring, der rent faktisk tog sin begyndelse i



*I Gudbjerglund mindepark syd for Gudbjerg rejstes 1938 en sten med følgende indskrift: »I 150 Aaret efter Stavnsbaandets Løsning ved Lov af 20. Juni 1788 satte Foreningen »Gudbjerglund« denne Sten til Minde om Bondefrigørelsens Mænd«.*

slutningen af 1700-tallet, og som kort kan beskrives som landbosamfundets overgang fra det selvforsynende bondebrug inden for godssystemet til den markedsorienterede individuelle farmerbedrift.<sup>40</sup>

Udviklingen var langvarig og kompleks, og det må understreges, at denne gennemgribende og økonomisk krævende omlægning af århundredegamle traditioner og erfaringer selvfølgelig ikke kunne virke og bære frugt fra det ene år til det andet.<sup>41</sup> Først ved kornsalgsseriens start omkring 1830 kunne de praktiske resultater af omlægningerne begynde at mærkes, således som man kan læse i Landhusholdningsselskabets amtsbeskrivelser fra årene 1826–1844.<sup>42</sup> Gennem reformerne bevaredes og øgedes statens og kirkens magtgreb over befolkningen, mens godsejervældet og landsbyfællesskabets magtbeføjelser i alt væsentligt blev afskaffet eller stærkt formindsket. Godssystemet og landsbyfællesskabet var af enevælden og dens håndgangne mænd blevet dømt som urationelle, produktionshæmmende samfundsorganismer, der følgelig måtte væk.

Hvis det er denne ændring af landbruget fra selvproducerende til markedsproducerende erhverv og den dermed følgende økonomiske og åndelige opblomstring af gårdmandsklassen, som man ønsker at fejre i dag, og hvis man gør sig stavnsbåndsløsningens rent symbolske karakter klart, er den 20. juni 1788 en udmærket jubilæumsdato, da den jo ligger bekvemt midt i reformperioden.

## Noter

1. V. Falbe Hansen: Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne, bd. I. Kbh. 1888, s. 62 f.
2. Se f.eks. Birgit Løgstrup: Jorddrot og offentlig administrator. Kbh. 1983, s. 256 ff. og Karl Peder Pedersen: Vestfynske fæstebønder. Odense 1984, s. 157. Militærhistorikeren K.C. Rockstroh mente iøvrigt at kunne konstatere af de mange senere indberetninger om forholdene i 1730'erne, at arbejdskraftmangelen i virkeligheden var en skrøne, således at godsejerne bag loven om stavnsbåndet faktisk »drejede majestæten Chr. VI en knap«. K.C. Rockstroh: Udviklingen af den nationale Hær, bd. 3. 1709–1808. Kbh. 1926, s. 126.
3. J.A. Fridericia: Aktstykker til Oplysning om Stavnsbaandets Historie. Kbh. 1888, s. 2 f., Birgit Løgstrup: Den bortforpagtede statsmagt. Godsejeren som offentlig administrator i det 18. århundrede. Bol og By 1985, 1, s. 21–58. Man har debatteret meget, om der var et faktisk stavnsbånd allerede før 1733. Denne debat kan findes refereret hos Jens Holmgaard: Er stavnsbåndet først indført 1733? En undersøgelse af forordningen af 5. marts 1731 og dens tilblivelse. Bol og By 1988, 1, s. 7–31. Vornedskabet, som blev ophævet ved lov i 1702, gjaldt kun for den sjællandske øgruppe, men ikke for Fyn og Jylland. Det er derfor ikke nærmere omtalt her.
4. J.A. Fridericia: Aktstykker til Oplysning, s. 31–47. Gunnar Olsen: Stavnsbåndet og tjenestekarlene. Jyske Samlinger. N.R. bd. 1, 1952, s. 197–218. Birgit Løgstrup: Bundet til jorden, s. 1–33.
5. J.A. Fridericia: Aktstykker til Oplysning, s. 10 ff., 20–26.
6. Amtspas og kvitteringer for amtspas 1787–1796. Odense amts arkiv, pk. 1016. LAO.
7. Birgit Løgstrup: Bundet til jorden, s. 98.
8. J.A. Fridericia: Aktstykker til Oplysning, s. 18 ff.
9. Birgit Løgstrup: Jorddrot og administrator, s. 268 f.
10. Amtspas og kvitteringer for amtspas 1787–1796. Odense amts arkiv, pk. 1016. LAO.
11. Birgit Løgstrup: Jorddrot og offentlig administrator, s. 444.
12. Jens Holmgaard: Eksercitsen bag kirken efter gudstjenesten. Bol og By 1986, 1, s. 44–64.
13. J.A. Fridericia: Aktstykker til Oplysning, s. 52 ff. Birgit Løgstrup: Bundet til jorden, s. 27 f.
14. Birgit Løgstrup: Jorddrot og offentlig administrator, s. 310–16.
15. Brahesminde godsarkiv, pk. nr. 9/1. LAO.
16. Birgit Løgstrup: Bundet til jorden, s. 142–155.
17. Skøde- og panteprotokol 1742–1784, p. 100a, Baag-Vends herredsfogedarkiv 1686–1798. Retsbetjente. LAO. Frihedspasset var et personligt værdifuldt dokument, som skulle findes i private gemmer. Som sikkerhed kunne man imidlertid, som her, lade det tinglyse, så vi kender passets ordlyd i afskrift. I skøde- og panteprotokollen indledes afskriften med følgende passus: Dette Pass er læst inden Retten d. 3. Aug. 1759. No 20 Stpl. 24 sk.«
18. Auktionsprotokol for Baag-Vends herreder. Baag-Vends herredsfogedarkiv 1686–1798. Retsbetjente. LAO.
19. J.A. Fridericia: Aktstykker til Oplysning, s. 156 f.
20. Birgit Løgstrup: Jorddrot og offentlig administrator, s. 283 ff. Se endvidere Johs. Lind: Herskab, sognefoged og bonde. Sognefogeder og lægds mænd som magtsformidlere i landbosamfundet omkring 1700. Bol og By 1987, 2, s. 7–27.
21. Lægdsrulle over reserver 1742. Odense amt arkiv, pk. nr. 995. LAO.
22. Birgit Løgstrup: Jorddrot og offentlig administrator, s. 320 ff. Man har diskuteret meget, om stavnsbåndet var effektivt. Se f.eks. Albert Olsen: Stavnsbåndets Virkninger paa Byerne. Scandia 1932/33, s. 63–82, og Ole Degn: Båndet, der delvis bandt. Mobiliteten i stavnsbåndstiden set ud fra folketællinger fra 1769 og 1787 fra Sevel sogn i Vestjylland. Bol og By 1988, 1, s. 32–54.

23. Lovteksten i stavnsbåndsløsningsloven er her og senere gengivet efter J.C. Schou (udg.): Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne breve, samt andre trykte Anordninger, som fra Aar 1670 af ere udkomne. Kbh. 1777–1840.
24. Indkomne breve landmilicevæsenet vedrørende 1781–97. Odense amts arkiv, pk. nr. 1003. LAO.
25. K.C. Rockstroh: Udviklingen af den nationale Hær, bd. 2. 1709–1808, s. 357 f.
26. Birgit Løgstrup: Bundet til jorden, s. 161 ff.
27. K.C. Rockstroh: Udviklingen af den nationale Hær, bd. 3, s. 352 f. Birgit Løgstrup: Jorddrot og offentlig administrator, s. 347 ff. og 357.
28. Claus Bjørn: Bondeuro på Fyn 1768–70. Fynske Årbøger 1978, s. 73–87, og Karl Peder Pedersen: Fri os fra ekstraskatten – fynske reaktioner på ekstraskatten af 1762. Fynske Årbøger 1987, s. 61–78.
29. Holger Rasmussen (udg.): Optegnelser fra Hølevadgården 1767–1863. Kbh. 1982. Karl Peder Pedersen: En vestfynsk fæstebonde Peder Madsen Munkgaards optegnelser 174–98. Bol og By 1985, 2, s. 18–55.
30. Se således Claus Bjørn: Den jyske proprietærfejde. Historie, bd. XIII, 1979, s. 1–70.
31. Karin Kryger: Frihedsstøtten. Odense 1986, s. 25 f. og 34 ff.
32. Samme, s. 41 f. og 165 ff.
33. Birgit Løgstrup: Hvad et jubilæum kan bruges til. 20. juni 1838 – 50 årsdagen for stavnsbåndets ophævelse. Bol og By, 1988, 1, s. 93–113.
34. Holger Rasmussen: Da bonden kom på udstilling og museum. Et resultat af 100 årsdagen for stavnsbåndets ophævelse. Bol og By, 1988, 1, s. 114–134.
35. Provisorietiden er indgående beskrevet i Troels Fink: Estruptidens politiske historie 1875–1894, bd. 1–2. Odense 1986.
36. Oplysningerne vedrørende jubilæumsfesterne på Fyn er hentet i Fyens Stiftstidende, 19.–21. juni 1888 og i Fyns Tidende 19.–26. juni 1888.
37. Erik Helmer Pedersen: Landbrugsudstillingen på Bellahøj 1938. Bol og By 1988, 1, s. 135–164.
38. Vedrørende lovgivningen kan denne læses hos: Hans Jensen: Dansk Jordpolitik 1757–1810. Kbh. 1936. Om selvejebevægelsen kan læses hos Sigurd Jensen: Fra patriarkalisme til pengeøkonomi. Kbh. 1950. Se også Finn Stendal Pedersen: Da Billesbølle bønder blev selvejere. Den danske selvejebevægelses begyndelse. Bol og By 1987, 1, s. 36–60.
39. Vedrørende udskiftningens betydning, se f.eks. Ulla Skaarup Jensen: Fra fællesskab til overdrev. Udviklingen i en midtsjællandsk landsbys sociale struktur 1765–1840. Bol og By 1987, 2, s. 28–81.
40. Se således indledningen i Thorkild Kjærgaard (udg.): Konjunkturer og afgifter. C.D. Reventlows betænkning af 11. februar 1788 om hoveriet. Kbh. 1980.
41. Dette er bl.a. påstået af V. Falbe Hansen: Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne, s. 120–27.
42. Udviklingen efter landboreformerne kan aflæses i de omtalte 19 bind amtbeskrivelser, som udkom i årene 1826–1844. Af de to beskrivelser fra Fyn udkom 1837 C.F.I. Dalgas' beskrivelse af Svendborg amt og 1843 Jacob Aall Hofman (Bang)s beskrivelse af Odense amt. Historisk Samfund for Fyns Stift har planer om en udgivelse af disse to beskrivelser i en ny og kommenteret udgave.